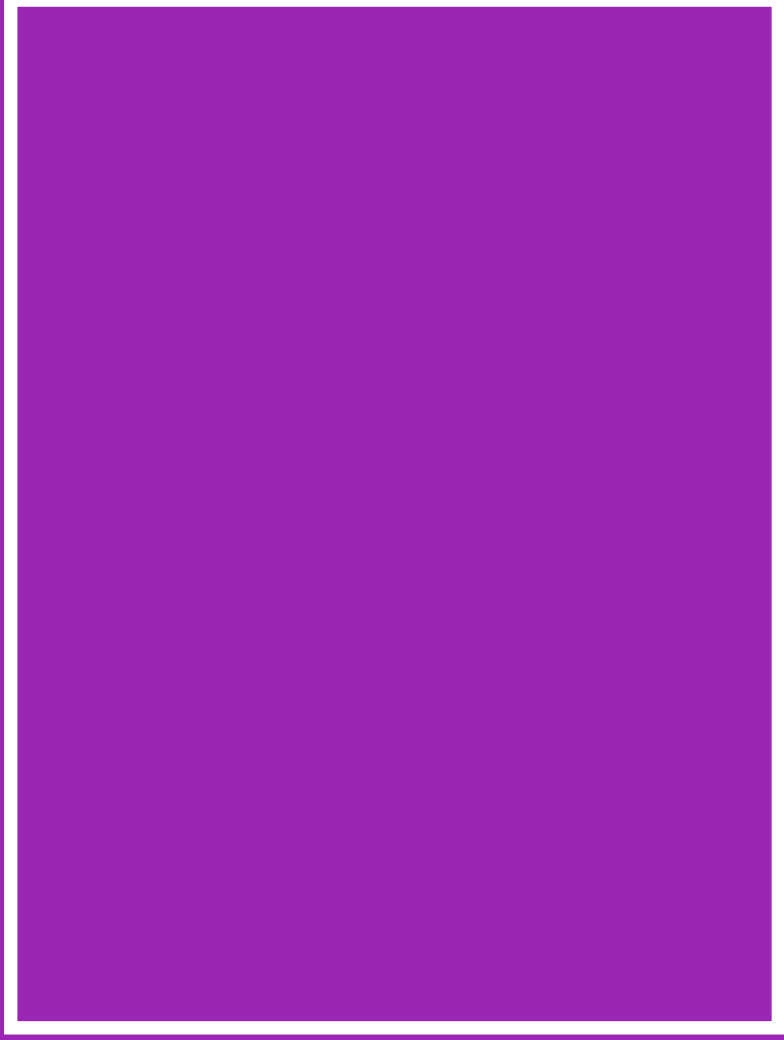

MASTER 10 JAAR

KUNST

EDUCATIE

10 JAAR MASTER KUNSTEDUCATIE

5

Inleiding
Toekomst maken!
Ingrid Commandeur

12

Opleidingen
**Masters
Kunsteducatie:
onderzoek &
samenwerking**

15

**Amsterdamse
Hogeschool voor
de Kunsten**
Marijke Smedema

19

**ArtEZ hogeschool
voor de kunsten**
Paola de Bruijn

23

**Codarts Hogeschool
voor de kunsten
Rotterdam**
Soesja Pijlman

27

**Fontys Hogeschool
voor de Kunsten,
Zuyd Hogeschool**
Manske Poelmann

31

**Hanzehogeschool
Groningen / NHL
Hogeschool**
Wendy Viel

35

HKU
Robert Stieltjes

39

**Piet Zwart Institute,
Willem de Kooning
Academie, Hogeschool
Rotterdam**
Jan Melis

44

Slotwoord
**Het verbindende
van kunsteducatie**
Wiel Veugelers

**IF WE TEACH
TODAY'S STUDENTS**

**AS WE TAUGHT
YESTERDAY'S,**

**WE ROB THEM
OF TOMORROW**

John Dewey

In 2005 startte in Rotterdam de eerste master Kunsteducatie, een deeltijdopleiding van twee jaar. In september 2006 volgden Zwolle en Amsterdam en kort erna telde Nederland zeven masteropleidingen Kunsteducatie in alle windstreken. Tien jaar later is het tijd voor een feestje!

Ter gelegenheid van dit jubileum willen de gezamenlijke masteropleidingen laten zien wat tien jaar masteronderwijs betekent in het kunst-educatieve landschap. U treft in deze publicatie zeven portretten van afgestudeerde Masters of Education in Arts aan. Deze portretten brengen in beeld hoe de opleiding de nieuwe masters door actuele kennis, kritische analyse en interdisciplinaire dialoog heeft verrijkt. Zij staan met beide benen in de praktijk en kunnen deze tegelijkertijd overstijgen. Zo leggen zij verbindingen met andere domeinen in de samenleving. Uit gesprekken met het werkveld blijkt steeds weer dat aan deze vakoverstijgende blik behoefte is.

Zoals de opleiding in de woorden van een alumnus 'geen eindpunt maar een nieuw begin' is, zo markeert deze publicatie voor de samenwerkende masteropleidingen de start voor de verdere uitbouw van de rijkdom van kunst in en voor educatie.

Gudrun Beckmann

voorzitter Landelijk Overleg Master Kunsteducatie

De portretten zijn op basis van interviews geschreven door Lisa van Bennekom en Judith Boessen. Zij worden ingeleid door een beschouwend artikel van Ingrid Commandeur, één van de zeven studieleiders. Wiel Veugelers, hoogleraar Educatie aan de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht, is gevraagd om vergezichten voor de komende tien jaar masteronderwijs Kunsteducatie in Nederland te schetsen. Het geheel is in beeld en vorm gebracht door Daphne Heemskerk. De portretfoto's werden gemaakt door Els Dekker en Lisa van Bennekom.

TOEKOMST MAKEN!

Een terug- en vooruitblik op tien jaar masteronderwijs kunsteducatie

‘... education is not about filling a bucket
but about lighting a fire.’

Gert J.J. Biesta, ‘The Beautiful Risk of Education’, 2014

Onderwijs gaat niet over een perfecte match tussen wat je erin stopt en wat er (meetbaar) uitkomt. Het gaat over het niet-weten, risico's nemen, over contact maken met de ander en specifieke kennis overdragen, over vragen stellen en nieuwe zichtlijnen openen. Dat geldt ook voor de kunsteducatie. Het denken hierover is voortdurend in ontwikkeling. Dit artikel tracht in een notendop inzicht te geven in hoe de masters Kunsteducatie hier in de loop van tien jaar een antwoord op hebben geformuleerd. Het kijkt terug, inventariseert waar zij nu staan, bespreekt de relatie tot actuele, kunsteducatieve en maatschappelijke ontwikkelingen en neemt een schot voor de boeg op de toekomst.

Nederland telt zeven interdisciplinaire deeltijd masteropleidingen Kunsteducatie. Deze opleidingen zijn op hun beurt weer verbonden met lectoraten en kenniscentra op het gebied van kunst- en cultuureducatie. Dit hele veld bij elkaar is inmiddels uitgegroeid tot een rijkgeschakeerd palet van kennisontwikkeling en professionalisering in kunsteducatie. Wat opvalt, is de rijkdom van de interdisciplinaire verbreding en de diepgang van het onderzoek dat hier plaatsvindt. Het gaat over de ontwikkelingen in de pedagogiek: over hoe, waar en met wie we leren, over hoe de culturele belevingswereld van leerlingen meegroeit met de samenleving en hoe de kennis en toepassing van nieuwe technologie en artistieke uitingsvormen het onderwijs vormt en

beïnvloedt. Ook het promotieonderzoek op het gebied van kunsteducatie dat in Nederland wordt verricht, waaronder het recent gepubliceerde 'Remixing the Art Curriculum' van Emiel Heijnen, richt zich op het ontwerpen van innovatieve kunsteducatie. De kunsteducatie bevindt zich wat dat betreft op een interessant punt in haar ontwikkeling: tussen de kunsten en de creatieve industrie, tussen maken en onderzoeken en tussen techniek en lichaam. Om je positie te bepalen te midden van al deze nieuwe ontwikkelingen is masteronderwijs onontbeerlijk.

Keer het systeem om

Jaarlijks studeren aan de masters Kunsteducatie een kleine honderd studenten af – afkomstig uit de volledige keten van de kunsteducatie in Nederland: het primair en voortgezet onderwijs, het MBO, het HBO, de buitenschoolse educatie en de culturele instellingen, het beleidsterrein van de kunst- en cultuureducatie en niet te vergeten de zzp-ers die educatieve producten, games of diensten ontwikkelen met een brede maatschappelijke toepassing. Al deze studenten leveren op hun beurt met hun afstudeeronderzoeken en educatieprojecten een bijdrage aan de verdieping en innovatie van de beroepspraktijk van de kunst- en cultuureducatie in Nederland.

Er zijn in het afgelopen decennium heel wat grenzen geslecht. De huidige bachelor-masterstructuur – waarbij de eerstegraads lesbevoegdheid wordt behaald in de bachelor, en de master voorziet in de onmisbare verdieping en specialisering van de beroepspraktijk – kent zijn oorsprong in 2002. Kunsteducatie kreeg sinds de eeuwwisseling een grote impuls, zowel binnen als buiten het onderwijs: in kunsteducatieve instellingen, bij musea en organisaties die zich bezighouden met uitvoering en beleidsontwikkeling van kunst en ook op de 'vrije markt'. De diversiteit van de beroepsterreinen en het ontstaan van nieuwe functies die het docentschap overstijgen, legden een zware druk op de bacheloropleidingen. Door deze ontwikkelingen ontstond de vraag naar hoogopgeleiden, naar professionals met een interdisciplinaire visie en onderzoekende houding, die

bijdragen aan de verdere ontwikkeling van kunsteducatie op diverse terreinen, zo was destijds de redenering. Dit argument is ook anno 2016, ondanks de landelijke bezuinigingen in de Nederlandse kunst en cultuur van de afgelopen jaren, onverminderd van kracht. Sterker nog: de beroepspraktijk floreert, de relevantie is met de groei van de creatieve sector alleen maar toegenomen en de werkelijkheid van de kunst- en cultuureducatie in de eenentwintigste eeuw is er alleen maar complexer op geworden.

Wie de internationale pers over het onderwijs gevolgd heeft, zal het niet ontgaan zijn: de discussies over de invloed van het neoliberalisme op het onderwijs en de opmars van de assessmentcultuur. In het boek 'Flip the System' (red., Jelmer Evers, René Kneyber, 2015), houden docenten en educatiespecialisten eensgezind een pleidooi voor het relativeren van een te economische benadering van onderwijs, ten faveure van een meer menselijke en democratische benadering. Ook een educatiefilosoof als Gert Biesta oogstte internationaal succes met zijn kritiek op de meetbaarheid in educatie en pleit voor het opnieuw omarmen en erkennen van de openheid en onvoorspelbaarheid, die inherent is aan educatie. Uit het bovenstaande blijkt dat er behoefte is aan een kritische, geïnformeerde, actuele en emancipatoire kijk op de hedendaagse educatie.

Nieuwe kennisgebieden

Hoe verhoudt zich dit tot de kunsteducatie? Welke nieuwe ontwikkelingen en cultureel maatschappelijke veranderingen spelen hier een rol? Een aantal van deze nieuwe tendensen werden vorig jaar nog geïnventariseerd in het symposium 'skills21kunst Kunsteducatie: Toekomst maken'. Op de eerste plaats is het belangrijk om de invloed van technologie en digitalisering op het (kunst)onderwijs te benoemen. Er lijkt sprake te zijn van een sterke herwaardering van het gebruik van ambachtelijke technieken enerzijds, terwijl anderzijds nieuwe technologische ontwikkelingen, materialen en productiemethoden worden verkend. Binnen dit proces worden digitale en analoge technieken opnieuw geëvalueerd. Een specifiek aspect binnen deze ontwikkeling is

de zogenaamde ‘maker education’, die ‘learning by doing’ benadrukt in groepsverband, waarbij het overschrijden van grenzen tussen de traditioneel gescheiden manieren van werken en de toepassing van nieuwe technologieën wordt aangemoedigd. In onze hedendaagse informatiemaatschappij kon het uitgebreid verkennen van de didactische mogelijkheden van het gebruik van de nieuwe media en ‘online learning’ natuurlijk ook niet uitblijven. Nieuwe kennisgebieden binnen de kunsteducatie als ‘blended learning’ en onderwijs op basis van game-principes zijn eveneens typisch eenentwintigste-eeuwse verschijnselen.

Aan de andere kant van het spectrum bevindt zich de aandacht voor ‘embodied learning’, in zowel het dans-, theater- als kunstonderwijs. De nadruk op leren als een activiteit van de geest wordt verrijkt met het concept van leren als een activiteit van het hele lichaam. Leren wordt weer meer verkend als ervaringsgericht leren, letterlijk daar waar het de relatie tot het eigen lichaam in het dans- en theateronderwijs betreft, maar ook als het gaat om het verwerven van kennis door de relatie met ons eigen lichaam te ervaren. In ‘embodied learning’-omgevingen staat de interactie tussen lichaam en ruimte centraal.

Een andere ontwikkeling is de vervlechting tussen het binnen- en buitenschoolse leren: er is veel aandacht voor de samenwerking en uitwisseling van kennis tussen scholen, musea en theaters. Ook het besef dat leren een dynamisch pedagogisch proces is dat zowel binnen als buiten de school plaatsvindt, heeft aan belang gewonnen. In het verlengde daarvan is in Nederland ook veel aandacht voor een concept als authentieke kunsteducatie: een vorm van educatie die uitgaat van de verbinding van de culturele belevingswereld van de leerling met de actuele kunstpraktijken. Betrokkenheid bij het kunstonderwijs in 2016 betekent daarnaast niet alleen de interdisciplinariteit van het veld (performance, digitale media, mode, circus, popmuziek, et cetera) in ogen-schouw nemen, maar ook de vervagende grenzen tussen traditioneel gescheiden domeinen.

Onderzoek en diversiteit

Meest recentelijk treden de nieuwe verbindingen tussen wetenschap, kunst en technologie op de voorgrond. Onderzoek is uitgegroeid tot een belangrijk aspect van de kunsten, terwijl in technologie en wetenschap creativiteit steeds belangrijker is geworden. Dit brengt ons bij het onderwerp van de zogenaamde ‘21st century skills’ (creativiteit, kritische reflectie, oplossen van problemen, communicatie, samenwerking, digitale geletterdheid en burgerschap – met inbegrip van sociale en culturele vaardigheden). Deze vaardigheden zijn op de agenda gezet om studenten voor te bereiden op de nieuwe werkomgeving van onze huidige en toekomstige kennissamenspraak, grotendeels beïnvloed door informatietechnologie. Deze ontwikkeling roept de (kritische) vraag op hoe er op een betekenisvolle manier een relatie gelegd kan worden tussen deze eenentwintigste-eeuwse vaardigheden en het kunstonderwijs.

De nadruk op ‘digitale geletterdheid’, ‘samenwerking’ en ‘probleemoplossen’ lijkt vooral economisch gemotiveerd te zijn, maar in onze toekomstige samenleving – beïnvloed door mondiale ontwikkelingen, zoals klimaatverandering en migratie – zijn vaardigheden afgeleid van het ethische domein net zo belangrijk. Dit biedt interessante aanknopingspunten met recente ontwikkelingen in de hedendaagse kunst. De innovatie in het kunstonderwijs lijkt wat dat betreft nog te weinig gestuurd te worden door deze ongelooflijk rijke schatkamer. Meer onderzoek op dit vlak lijkt nodig te zijn. Net zozeer als hier een interessante uitdaging ligt, bestaat hier ook een valkuil, omdat in dit proces de kunsten geïnstrumentaliseerd dreigen te raken en daarbij aan kritisch potentieel, complexiteit en introspectief potentieel inboeten.

Een interessante positieve ontwikkeling die zich echter ook aftekent, is dat er sprake is van een democratisering van het begrip ‘onderzoek’, een begrip waar het wetenschappelijke domein al eeuwenlang een patent op heeft. In toenemende mate bestaat er interesse voor ‘artistic research’ en ‘design research’ en cross-overs met andere disciplines, en verschuiven daarmee de parameters van de definitie van wat onderzoek is of zou kunnen zijn.

Een laatste thema ten slotte, dat in het kader van dit artikel niet onvermeld mag blijven is culturele diversiteit. Als gevolg van de globalisering, de sterk veranderende populatie in de grote steden en de migratie, kan het Westen al lang niet meer centraal staan al uitgangspunt voor cultuureducatie. Eerder is er sprake van een zogenaamde ‘superdiversiteit’: de etnisch-culturele diversiteit in Europa neemt alleen maar toe. In de discussie over etniciteit gaat het daarbij dan niet meer alleen over natie of ras, maar ook over etniciteit in relatie tot je (gender)identiteit, je herkomst, een geschiedenis of een specifieke cultuur. Dit is nog te weinig terug te zien in de curricula van kunstacademies, maar ook wat betreft de populatie van leerlingen en docenten van kunstacademies die – zo heeft onderzoek aangetoond – nog geen evenredige afspiegeling zijn van de ‘superdiverse’ samenleving.

De lerende gemeenschap: toekomst maken!

Het is binnen dit complexe, gevarieerde en uitdagende veld, dat kunsteducatieve professionals opereren. Een onderwerp dat ook op het symposium ‘Kunsteducatie: Toekomst maken’ aan bod kwam, is dat docenten meer behoefte hebben aan professionele ruimte: de mogelijkheid om de inhoud en richting van de eigen beroepspraktijk te beïnvloeden. Onderzoek, verdiepende kennis van de eigen discipline en pedagogische modellen, een goed overzicht van het hele veld, waaronder ook meer politieke en beleidsmatige discussies op het gebied van cultuureducatie, spelen een belangrijke rol in dit proces. In dit geval geldt niet het adagium ‘meten is weten’, maar kennis als basis voor het werken aan een positie als actieve, medebepalende ‘speler in het veld’.

Dit is precies het punt waarop een studie op masterniveau onontbeerlijk is. De masters Kunsteducatie in Nederland werken volgens het pedagogische model van de ‘community of learners’, waarin vanwege het deeltijd-karakter van de opleiding de relatie tussen theorie en praktijk de spil vormt: vanuit de praktijk ontstaat nieuwe theorie en de praktijk wordt op haar beurt weer vanuit de theorie bekeken. Er stromen studenten in vanuit verschillende disciplines en werkvelden en dat maakt dat

het effect van ‘collaborative learning’ en ‘peer-to-peer learning’ onzettend hoog is: samen wissel je uit, scherp je elkaar aan en vul je hiaten in kennis in en stuw je elkaar naar grotere hoogten. Het is op die manier wel een inspanning, maar geen opgave om langer student te zijn, het is een investering in persoonlijke en professionele ontwikkeling.

Wat dat betreft mag de grote relevantie van masteronderwijs in kunsteducatie in Nederland beter voor het voetlicht worden gebracht. Het is nog geen vanzelfsprekende praktijk in Nederland dat bachelors hun professionalisering vervolgen met een masterstudie, en wat dat betreft ligt er bij de bachelor opleidingen een verantwoordelijkheid om de studenten scherper bewust te maken van de relevantie van het behalen van een master voor hun beroepspraktijk. Voor de masteropleidingen op hun beurt ligt de taak om de rijke variatie aan onderzoeks- en educatieprojecten die elk jaar worden gepresenteerd publiek te maken, met elkaar te verbinden en zo samen te bouwen aan een grotere kennisbasis en publiek platform.

Een mooie uitdaging ligt er ook op gebied van de ontwikkeling en uitwisseling van kennis van verschillende onderzoeksmethoden. Onderzoek in HBO-kunstopleidingen is nog volop in ontwikkeling. We kunnen terugblikken op wat we de afgelopen tien jaar hebben opgebouwd, maar even interessant is het uitkijken naar het volgende decennium en het speculeren over de grondvesten van een hybride, rijke onderzoekspraktijk.

Ingrid Commandeur

Studieleider Master Education in Arts,
Piet Zwart Institute, Willem de Kooning Academie,
Hogeschool Rotterdam, namens het Landelijk Overleg
Master Kunsteducatie.

MASTERS KUNSTEDUCATIE: ONDERZOEK & SAMENWERKING

Wat gebeurt er allemaal?

Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten

Binnen de AHK is de master Kunsteducatie gepositioneerd bij het lectoraat Kunst- en cultuureducatie (lector Folkert Haanstra). Het onderzoek van het lectoraat richt zich op de ontwikkelingen in de binnen- en buitenschoolse kunst- en cultuureducatie in relatie tot de docentenopleidingen van de AHK. Belangrijke onderzoeksthema's zijn diversiteit, authentieke kunsteducatie en toetsen en beoordelen in kunsteducatie. Het interdisciplinair artistiek onderzoek binnen de master is in de afgelopen periode ondersteund vanuit het Artist in Residence Programma van de AHK (onder leiding van lector Marijke Hoogenboom).

ArtEZ hogeschool voor de kunsten

De master Kunsteducatie is onderdeel van de ArtEZ Graduate School (een alliantie van de masteropleidingen en de lectoraten Mode, Design, Theorie in de Kunsten en Kunst- en cultuureducatie). ArtEZ is een school én een kennisinstituut. Het onderzoek door de lectoraten draagt bij aan de vernieuwing van het onderwijs en aan theorievorming voor het vakgebied. Het Lectoraat Kunst- en cultuureducatie (lector Jeroen Lutters) werkt vanuit het concept 'artist educator' waarbij methoden en technieken op het gebied van art based learning, research based art & design based thinking het vertrekpunt zijn. Het lectoraat en de master Kunsteducatie willen de relatie tussen kunstenaar, kunst en publiek verstevigen en werken daarom binnen- en buitenschools.

Codarts Hogeschool voor de kunsten Rotterdam

De aan Codarts verbonden lector Blended Learning, Jaco van den Dool, doet onderzoek naar vernieuwingen in dans, muziek en circusonderwijs als gevolg van digitale media. Via het Rotterdam Arts & Science Lab bieden de Willem de Kooning Academie, Codarts en Erasmus University College studenten een double degree aan, waarin een brug geslagen wordt tussen kunst en wetenschap.

Fontys Hogeschool voor de Kunsten, Zuyd Hogeschool

Fontys Hogeschool voor de Kunsten krijgt in 2016 een nieuw lectoraat gericht op interdisciplinair leren strategies. Daarnaast is er aan de opleiding een associated lector Design Thinking verbonden.

HKU

De master Kunsteducatie van HKU is verbonden aan het Expertisecentrum Educatie. Dit Centrum ontwikkelt, verbindt en verspreidt kennis over leren en doceren in kunst en creativiteit. Daarnaast werkt de opleiding in het masteronderwijs en onderzoek samen met drie lectoraten van HKU: Het lectoraat Kunst en Professionalisering (lector Bart van Rosmalen) onderzoekt hoe docenten hun professionele ontwikkeling kunnen versterken met muzische kwaliteiten als voertuig. Het onderzoek naar doceren vanuit makerschap heeft een plaats in het Artlab van de opleiding. Het lectoraat Performatieve Maakprocessen (lector Nirav Christophe) richt zich op het laten ontstaan van nieuwe performatieve praktijken en processen die passen bij hybride en meerstemmige kunstenaars. Dit onderzoek heeft een plaats in het onderwijsproject 'Management van interdisciplinaire processen'. Het lectoraat Research in Creative Practice (lector Jan IJzermans) stimuleert maakonderzoek door makers. Dit lectoraat voedt het ontwerponderzoek binnen de opleiding.

Hanzehogeschool Groningen / NHL Hogeschool

De noordelijke master Kunsteducatie is verbonden aan expertise-centra en lectoraten van de Hanzehogeschool Groningen en de NHL Hogeschool. Het Kenniscentrum Kunst & Samenleving (Hanzehogeschool) – met onder andere de lectoraten 'New audiences' (lector Evert Bisschop Boele) en 'Image in context' (lector Anke Coumans) – doet onderzoek naar nieuwe rollen van kunstenaars en kunstdocenten in een veranderende samenleving. Docenten en studenten van de masteropleiding participeren in de onderzoeksgroep 'Betekenisvolle Kunsteducatie'. Vanuit de NHL Hogeschool zijn de lectoraten 'Duurzame schoolontwikkeling' (lector Hennie Brandsma) en 'Persoonlijk leiderschap & innovatiekracht' (lector Jelle Dijkstra) betrokken bij onderwijs en onderzoek binnen de masteropleiding.

Piet Zwart Institute, Willem de Kooning Academie, Hogeschool Rotterdam

De Master Education in Arts in Rotterdam is verbonden aan het Piet Zwart Institute for post-graduate research in art and design. Zij werken samen met het onderzoekscentrum Creating 010 van de Hogeschool Rotterdam. Dat richt zich wat betreft educatie op maker education, design-research en co-creation, en tevens op de onderzoekslijn '21st Century Visual Culture'. Hierin wordt beoogd de creatieve praktijk te verbinden met kritische reflectie vanuit het idee van transdisciplinariteit.

TO BE A TEACHER

IS MY GREATEST

WORK OF ART

Joseph Beuys

AMSTERDAMSE HOGESCHOOL VOOR DE KUNSTEN

IK WERK GRAAG MET KINDEREN DIE
EXTRA ONDERSTEUNING KUNNEN GEBRUIKEN

Marijke Smedema

‘Ik ben allereerst pedagoog, dan docent en dan kunstenaar’, zo omschrijft Marijke Smedema zichzelf. Haar werkzaamheden zijn zeer divers; ze werkt als muziekdocent en cultuurcoördinator in (voormalige) conflictgebieden. Onlangs publiceerde ze haar afstudeeronderzoek van de master Kunsteducatie over het beoordelen van het vak muziek in het speciaal onderwijs.

Marijke Smedema werkte vijf jaar in het speciaal onderwijs als muziekdocent toen ze in 2011 begon met de master Kunsteducatie aan de Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten (AHK).

Ze had behoefte om een nieuwe stap te maken in haar carrière en was op zoek naar theoretische verdieping. 'Ik voelde me een lesboer, wilde niet alleen maar voor de klas staan. Ik werkte toen al een dag in de week voor Musicians without Borders op kantoor en dat vond ik heerlijk.

Door de master Kunsteducatie ben ik kritischer naar mezelf gaan kijken, naar wat ik deed en waarom. De verschillende kunst-disciplines die in de masteropleiding samenkomen, vind ik heel inspirerend. Ik was altijd al geïnteresseerd in de andere kunstvakken zoals drama en dans en zocht naar de verbinding hiertussen. Daar wilde ik tijdens mijn studie meer over weten.'

Sociale vaardigheden

Onderzoek doen speelt een belangrijke rol in de master Kunsteducatie. Voor Marijke was het een van de leukste onderdelen: 'Onderzoek doen leverde mij veel kennis op en bracht me met nieuwe mensen in contact, zoals andere vakleerkrachten uit het speciaal onderwijs. Het schrijven zelf vond ik ook een interessant proces. Het was boeiend om met de onderzoeksgegevens te 'puzzelen', en te komen tot een logisch en goed lopend verhaal.'

Voor haar praktijkonderzoek koos ze een onderwerp waar ze in het speciaal onderwijs al jaren tegenaan liep; het beoordelen van het vak muziek. Want wat beoordeel je precies? Sociale of muzikale vaardigheden? En hoe leg je dat vast? 'Ik blijf het ook nu nog een lastig onderwerp vinden. Soms denk ik weleens: hoe meer ik erover weet, hoe ingewikkelder het wordt.'

Uit haar onderzoek kwam naar voren dat veel scholen voor speciaal onderwijs alleen beoordelen op muzikale vaardigheden – als er al een beoordeling plaats vindt, want veel scholen hebben geen muziekdocent.

Marijke vindt ook het sociale element belangrijk: 'Het vak muziek heeft automatisch te maken met contact maken, communiceren. Door mijn onderzoek ben ik dat meer gaan gebruiken in mijn beoordelingen. Voorheen beoordeelde ik helemaal niet, maar schreef ik voor de leerlingen een algemeen verslag van wat we gedaan hadden in de les. Nu schrijf ik individuele verslagen waarbij ik de leerlijn muziek voor het speciaal onderwijs en het volgsysteem 'Sounds of Intent' – als kapstok gebruik. Daarnaast heb ik voor mezelf scoringslijsten gemaakt waarmee ik de leerlingen kan observeren.'

Vluchtelingenkampen

Marijke is niet zomaar in het speciaal onderwijs terecht gekomen. Naast dat ze voor het werk is opgeleid – ze deed de specialisatie Orthopedagogische Muziekbeoefening aan het Conservatorium Maastricht – was ze al tijdens haar opleiding Docent Muziek geïnteresseerd in kinderen die extra ondersteuning kunnen gebruiken. ‘Ik heb destijds stage gelopen op een school voor asielzoekers en daarna in Srebrenica, Bosnië Herzegovina. Daar zag ik met eigen ogen wat muziek voor kinderen in bijvoorbeeld vluchtelingenkampen kan betekenen.

Ik ben toen voor Musicians without Borders gaan werken. Vanuit deze organisatie geef ik nog steeds trainingen aan docenten en jongerenwerkers in (voormalige) conflictgebieden zoals Palestina, Bosnië Herzegovina en Noord-Ierland. We zetten *community music* in om mensen met elkaar te verbinden en gemeenschappen te mobiliseren. Muziek creëert empathie, bevordert saamhorigheid en geeft hoop.’

Atelier speciaal

Dat de master Kunsteducatie het werkveld van Marijke heeft verbreed, wordt goed duidelijk als ze vertelt over ‘Atelier Speciaal’, een project voor het beeldend onderwijs dat ze heeft opgericht op haar school, de Olivijn in Almere. De leerlingen van de Olivijn hebben een lichamelijke, verstandelijke of meervoudige beperking of zijn langdurig ziek. ‘Als interne cultuurcoördinator wilde ik het beeldend onderwijs op onze school op een hoger plan tillen. Hier op school zag je veel knip- en plakwerkjes. Door de beperkingen van de leerlingen kwamen de leerkrachten handen tekort om meer te doen.

Vanuit de master Kunsteducatie heb ik een theoretische onderbouwing geschreven voor het beeldend onderwijs van de Olivijn. Vanuit het cyclische creatieve proces van Stichting Leerplan Ontwikkeling (SLO) heb ik vervolgens ‘Atelier Speciaal’ bedacht. Bij dit project – dat twee keer per jaar plaatsvindt – draait het om zelf creatief zijn en experimenteren.’ Ouders helpen actief mee na uitleg van Marijke over de werkwijze. En leerkrachten krijgen ervoor extra scholing tijdens studiedagen.

‘Door de komst van ‘Atelier Speciaal’ zie ik dat de leerkrachten zich inhoudelijk ontwikkelen. Door dit project heb ik veel directer contact met het team. Daar word ik blij van.’

**ARTEZ
HOGESCHOOL VOOR DE KUNSTEN**

**IK BEN NOG NIET KLAAR, DE LUIKEN
ZIJN NU PAS AAN ALLE KANTEN OPEN**

Paola de Bruijn

‘Tijdens een van de eerste colleges aan de master Kunsteducatie viel bij mij het kwartje. Onderzoek doen is hetzelfde als het maken van kunst. Je doorloopt immers hetzelfde proces: eerst verzamel je allerlei bronnen, daarna ga je die langs verschillende lijnen ordenen en langzamerhand ontwikkel je een sluitend concept.’ Aan het woord is Paola de Bruijn. Ze studeerde (cum laude) in 2014 af aan de master Kunsteducatie van ArtEZ in Zwolle en volgens haar is er geen wezenlijk onderscheid tussen artistiek en wetenschappelijk onderzoek. ‘Het gaat altijd om het vertellen van verhalen, of je dat nu met woorden of met beelden doet.’

Het herbarium

Paola's ogen lichten op als ze vertelt over de gastcolleges van Bart van Rosmalen. 'Hij kwam het lokaal binnen met een enorme stapel vergeelde paperassen en begon deze uit te spreiden over de vloer. Op ieder blad waren bloemen en planten gekleefd en in de kantlijn stonden minutieuze aantekeningen.' De stokoude verzameling papier bleek het herbarium van zijn grootmoeder te zijn.

Aan de hand van deze collectie gedroogde planten maakte van Rosmalen helder dat de aard van de onderzoeksvraag bepalend was voor de ordening van het herbarium.

'Maar nog belangrijker was dat hij me ervan overtuigde dat ieder onderzoek in vrijheid moet ontstaan. De ruimte nemen om je onderwerp vanuit meerdere invalshoeken te bevragen is essentieel. Dat heb ik goed in mijn oren geknoopt toen ik in het tweede jaar van start ging met mijn meesterproef.'

Een inclusieve samenleving

Paola deed onderzoek naar de waarde van beeldende narratieven voor kwetsbare groepen in de samenleving. Omdat ze met haar meesterproef geen 'papierene tijger' wilde afleveren, zocht ze de samenwerking op met een organisatie voor maatschappelijk welzijn en ging daar vervolgens mee aan de slag. 'Ik ben docent beeldend vormen aan de HAN, opleiding sociaal pedagogische hulpverlening.

Binnen mijn vak merk ik dat gesproken taal niet altijd toereikend is, niet ieder verhaal laat zich immers soepel uitdrukken in woorden. Voor mensen met psychiatrische problematiek geldt dat het maken van foto's hen extra mogelijkheden biedt om zichzelf uit te drukken. Beelden kunnen hen ondersteunen om de verbinding met zichzelf, met elkaar en met hun omgeving beter te leren begrijpen.

Door mijn onderzoek heb ik kunnen belichten dat het samen maken en analyseren van beelden bijdraagt aan inclusie. Want dat is waar ik naar streef: een samenleving waar iedereen naar vermogen kan meedoen aan het maatschappelijk leven.'

Het artistieke appèl

Ook tijdens haar studie aan de master Kunsteducatie ontdekte Paola dat er binnen de kunsten verschillende talen worden gesproken. 'Als beeldende docent ben je feilloos getraind in het analyseren en interpreteren van beelden. Dat proces van reflectie speelt zich voornamelijk in je hoofd af. Maar de beleving van dans en muziek zijn eerder fysieke of sensorische gewaarwordingen, dat is een hele andere manier van expressie.'

Het interdisciplinaire karakter van de master is volgens Paola een verrijking. 'Als je elkaar kunt ontmoeten als mens vindt je ook de energie om met aandacht te kijken en te luisteren naar elkaars kunsttaal. Je zegt iets heel anders maar fundamenteel bedoel je hetzelfde.'

Het artistieke uitgangspunt is voor Paola essentieel. 'Het verschil met andere masters is juist die kunstzinnige component. Zowel de zintuiglijke omgang met een medium als het intellectueel verdiepen behoren tot het wezen van kunst.' Daar zit volgens Paola ook de kracht van de master Kunsteducatie. 'Er wordt een appèl gedaan op beide vermogens.

De belichaming van wat kunst kan betekenen, niet alleen voor jezelf maar vooral in de overdracht naar anderen, staat centraal.'

Het tonen van ambitie

Paola beaamt dat de invulling van haar docentschap is veranderd onder invloed van de master Kunsteducatie. 'De master leert je om sneller tot de kern te komen en scherp te analyseren, maar ik merk ook dat ik beter mijn visie kan verwoorden en beschrijven. Ik weet nu hoe ik mensen kan overtuigen met mijn boodschap. Die wens had ik vroeger ook al, maar ik had daar heel veel woorden voor nodig', grinnikt Paola.

'Door de master Kunsteducatie kreeg ik ook een bevestiging van mijn eigen kunnen. Het geeft rust om te weten dat je capabel bent in bepaalde zaken. En dat merken collega's ook, door het tonen van je ambitie word je serieuzer genomen.' Paola lacht als gevraagd wordt naar haar toekomstdromen.

'Het behalen van mijn diploma blijkt voor mij geen eindpunt, maar eerder een nieuw begin. Ik ben me aan het voorbereiden op een promotieonderzoek naar de werking van beeldtaal in kunsteducatie. Ik ben nog niet klaar, de luiken zijn nu pas aan alle kanten open!'

CODARTS HOGESCHOOL VOOR DE KUNSTEN ROTTERDAM

HET NIEUWE CIRCUS MOET
MAATSCHAPPELIJK RELEVANT ZIJN

Soesja Pijlman

Circuskunstenares Soesja Pijlman behaalde in 2011 haar bachelor diploma aan de opleiding Codarts Circus Arts. Bij dezelfde opleiding werkt ze nu als coördinator van de theoretische afstudeerprojecten (TAP) en de vooropleiding. Daarnaast is ze betrokken bij het programma Mentoren op Zuid en studeerde ze in 2015 af aan de master Kunsteducatie van Codarts Rotterdam. Onder het genot van een ‘kopi soesoe’ – Indisch voor koffie met gecondenseerde melk – vertelt Soesja bevlogen over de ideeën en inzichten die de master Kunsteducatie haar heeft gegeven.

Waarom heb je na je bacheloropleiding tot circuskunstenaar gekozen voor de master kunsteducatie?

'Ik schreef mijn bachelor scriptie over het gat tussen de amateur-sector van het circus en de professionele circusopleidingen. Het toenmalige hoofd van de opleiding Codarts Circus Arts vroeg me vervolgens om een talentklas op te richten voor jongeren die een circusopleiding ambiëren.

De talentklas bestaat uit wekelijkse lessen – gegeven door docenten die ook lesgeven in het hbo – waarin acrobatiek en dans de hoofdingredienten zijn. Daarnaast staan er artistieke vakken op het programma, waaronder muziek, theater en uiteenlopende circusspecialisaties zoals jongleren.

Ook werd ik destijds gevraagd om mee te denken over nieuw cursusaanbod voor Rotterdam Circusstad. Maar ik merkte al snel dat de ideeën die ik had vooral voortkwamen uit mijn eigen ervaringen. Ik had nog te weinig kennis, te weinig bodem voor nieuwe ideeën. Door het volgen van de master Kunsteducatie wilde ik mezelf dwingen om verder te leren.'

Wat heeft de master kunsteducatie je opgeleverd?

'Ik vond het interessant om mensen uit andere kunstdisciplines te ontmoeten, hun ideeën te horen en me te laten inspireren. De master Kunsteducatie heeft me geholpen om een visie op circuskunst te ontwikkelen. Er is weinig geschreven over circus in tegenstelling tot bijvoorbeeld theater. Daardoor is het moeilijk om te benoemen wat wel en niet werkt en vervallen mensen bij het circus vaak in oude gewoontes.

Circusartiesten zijn vaak geneigd om bij de truc te starten, om een creatieproces te beginnen met: deze en deze truc kan ik en wil ik per se laten zien. Terwijl dat het stuk als geheel niet altijd ten goede komt, bijvoorbeeld omdat de truc niet bij het concept past of omdat de truc de boodschap niet ondersteunt.

Tijdens de master leerde ik de mediafilosoof McLuhan kennen. Hij schrijft over *hot and cold media*: *hot media* geven zoveel prikkels dat de ontvanger alleen nog maar kan kijken, *cold media* daarentegen nodigen uit tot nadenken en associëren.

Dat laatste is voor mij een belangrijk inzicht met betrekking tot het nieuwe circus geworden. Dat zou meer verstillend en abstract moeten zijn, met aandacht voor dramaturgie. Het oude circus is volgepropt met acts en glitters. Het nieuwe circus heeft meer maatschappelijke relevantie nodig. Dan is er een noodzaak om nieuw werk te creëren en verder te ontwikkelen.'

Aan welk vak van de master kunsteducatie heb je het meest gehad?

'Het vak Digitale kunst- en cultuureducatie heeft me veel inzichten gegeven in hoe je digitale middelen kunt gebruiken bij het circus. Lange tijd werden deze middelen bij het circus niet ingezet en ook in de opleiding Codarts Circus Arts zaten ze nog te weinig.

Bij dit vak werd ik me bewust van wat digitale middelen betekenen voor kunsteducatie. Ze dragen bij aan het kunnen leren zonder dat er een docent-leerling verhouding is, want achter de computer is iedereen gelijk. Via social media en YouTube video's kun je je laten inspireren door professionele artiesten of andere circusstudenten en kennis delen.'

Welke onderzoeken heb je gedaan tijdens de master kunsteducatie?

'Mijn artistieke onderzoek ging over de behoefte aan dramaturgie in het circustheater. Tijdens de opleidingen tot circusartiest zou er meer aandacht moeten zijn voor dramaturgie en andersom zou er in de dramaturgieopleidingen meer aandacht moeten zijn voor het circus, een potentieel werkveld voor dramaturgen.

Ik hoop dit in de bacheloropleiding waar ik werk in de toekomst te kunnen veranderen. Voor mijn afstudeeronderzoek heb ik de ketenverbinding van amateur tot professional voor het circus in kaart gebracht.

Opvallend aan het jeugdcircus is dat dit vooral voortkomt uit sociale projecten. Van oorsprong is daar weinig ambitie om leerlingen op te leiden voor het hbo. Er zitten gaten in de ketenverbinding en ik zie het als mijn missie om deze gaten te dichten.'

Ben je, naast je werk voor Codarts Circus Arts en het programma Mentoren op Zuid, zelf nog actief als uitvoerend circuskunstenaar?

'De voorstelling 'Roodknopje' die ik speelde, is net gestopt. Ik heb me toen afgevraagd of ik een nieuwe voorstelling wilde maken. Er is al veel matig circustheater en ik wil daar niet nóg een matige voorstelling aan toevoegen.

Ik ga nu eerst kijken naar wat mij fascineert in de samenleving en hoe ik dat het beste kan weergeven. Zodra ik meer vat heb op wat werkt, hoe je circustechnieken kunt inzetten om een relevant verhaal te vertellen, wil ik iets nieuws gaan maken.'

FONTYS HOGESCHOOL VOOR DE KUNSTEN, ZUYD HOGESCHOOL

IK BEN MEER VAN DE KUNSTEN
GAAN HOUDEN

Manske Poelmann

‘Ik bestrijk eigenlijk maar een klein stukje van het speelveld’, zegt Manske Poelmann bescheiden terwijl ze aan haar cappuccino nipt. In 2015 studeerde ze cum laude af aan de master Kunst-educatie te Tilburg, maar dat is voor haar geen reden voor bravoure. ‘Pas in de masteropleiding kwam ik erachter hoe ontzettend breed het culturele speelveld is. Vooral door de samenstelling van onze klas ontvouwde zich een wijds perspectief, want je studeert samen met professionals uit de podiumkunsten, creative industries, muziek en beeldende kunsten. Voor de master had ik maar één blik waarmee ik naar kunst en cultuur keek, maar nu heb ik een heel assortiment brillen. Het mooie is dat ik hierdoor nog meer van de kunsten ben gaan houden.’

Vanuit het niks iets maken

'Ik ben in hart en nieren een ondernemer' beaamt Manske. Meteen na het afronden van de Design Academy Eindhoven startte ze met haar eigen bedrijf Conceptflow. Een vaste baan zag Manske niet zitten, want ze wilde de boer op met haar ideeën. 'Dat gevoel dat je vanuit het niks iets gaat maken, vond ik bevrijdend. Het zorgde ervoor dat ik alles wat ik in me had moest oprekken. Die ervaring is heel bepalend geweest voor de rest van mijn leven.' Met deze opleiding als ontwerper en haar docentenbevoegdheid beweegt ze zich moeiteloos in beide gebieden.

Ook in haar masteronderzoek staat de cross-over tussen design en onderwijs centraal. 'Ik vond het interessant om te onderzoeken waar het gedachtegoed van een designer van specifieke toegevoegde waarde kon zijn voor het kunstvakonderwijs. De colleges onderzoeksvaardigheden van Anna Elfers vond Manske essentieel. 'Onderzoek doen is bovenal analytisch leren kijken en denken. Om dat onder de knie te krijgen, heb je een docent nodig met een vlijmscherp verstand.'

Design in plaats van CKV

Momenteel werkt Manske als docent aan het Lorentz Casimir Lyceum te Eindhoven. Ze staat daar aan de wieg van een nieuw vak binnen het voortgezet onderwijs. 'Ons team heeft ervoor gekozen om CKV om te vormen naar het vak Design. Leerlingen denken na over het vormgeven van nieuwe en duurzame producten. We vinden dit een betere voorbereiding op de toekomst dan het zomaar consumeren van cultuur.'

De ontwikkelingen gaan momenteel zo hard dat niemand goed weet hoe de wereld er over dertig jaar uit zal zien. Maar wat we zeker weten is dat het vermogen om in te spelen op veranderingen, om met creatieve en inventieve oplossingen te komen, steeds belangrijker zal worden. Ik vind dat de kunstvakken juist hier een rol in hebben te vervullen.'

Design based learning

De master Kunsteducatie heeft haar veel gebracht: 'In de master kom je in contact met allerlei actuele en complexe vraagstukken waar je oplossingen voor moet bedenken. Hierdoor heb ik mijn standpunten enorm kunnen aanscherpen. Je kunt het zien als een vouwpapiertje: je begint met je eigen overtuigingen en vervolgens leg je die langs verschillende disciplines, theorieën en uitgangspunten. Uiteindelijk eindig je met een hele grote bloem', lacht Manske terwijl ze de vorm in de lucht schetst.

In haar meesterproef onderzocht ze of *design-based learning* een zinvol onderwijskundig perspectief biedt voor de docentenopleiding beeldende vorming in Tilburg. 'Het kunstonderwijs wordt soms gegijzeld door allerlei meetinstrumenten, maar ik zeg: leg dat format toch eens aan de kant!

Een open einde is wezenlijk voor creatieve processen, en het is van belang dat we dit verankeren in het kunstonderwijs. Psycholoog Edward de Bono zegt dat nieuwe ideeën een cruciaal aspect zijn van het denken in elke cultuur. Dus ook binnen de beeldende docentenopleiding moet het onbekende ontdekt kunnen worden.' Dat doe je volgens Manske niet door leeropbrengsten van te voren vast te leggen, maar door oplossingen te bedenken en ideeën te genereren. 'Daar moet het over gaan', zegt Manske beslist, terwijl ze haar vinger als een uitroepteken in de lucht prikt.

HANZEHOGESCHOOL GRONINGEN / NHL HOGESCHOOL

IK VOEL ME SINDS DE MASTER KUNSTEDUCATIE
STERKER ALS PROFESSIONAL

Wendy Viel

Al tijdens haar hbo-opleiding Theaterdocent werd Wendy Viel aangenomen als vakdocent drama op de middelbare school Ubbo Emmius in Winschoten. Door het volgen van de master Kunsteducatie werkt ze er inmiddels ook als cultuurcoördinator. Daarnaast is Wendy speldocent op de Jeugdtheaterschool in Leeuwarden en freelance regisseuse. Wat gelijk opvalt aan Wendy is haar drive om zich te blijven ontwikkelen: ‘Over twintig jaar heb ik wellicht mijn eigen school opgericht waar kunst, cultuur en sport centraal staan en leerlingen op nieuwe manieren leren.’

'In het onderwijs is het vak drama een ondergeschoven kindje. Om de noodzaak van mijn vak goed te leren onderbouwen ben ik in 2012 begonnen met de master Kunsteducatie aan de Hanzehogeschool Groningen / NHL Hogeschool.

Na mijn hbo-opleiding Theaterdocent was ik nog niet klaar met leren. Ik was op zoek naar meer zekerheid en wilde nog meer groeien. De masteropleiding heeft me veel opgeleverd.

Als vakdocent drama sta ik nu sterker in m'n schoenen. Ik voel me nu meer een professional en kan door alle theoretische kennis die ik heb opgedaan mijn mening beter onderbouwen. Ook vakinhoudelijk is mijn kennis verbeterd. Daar heeft het praktijkonderzoek wat ik heb gedaan aan bijgedragen.'

Inzicht in ontwikkeling

'Hoe kan reflectie ervoor zorgen dat leerlingen meer inzicht krijgen in de ontwikkeling van hun theatrale vaardigheden?', dat was de hoofdvraag van mijn praktijkonderzoek. Ik merkte op de middelbare school waar ik werk dat leerlingen het vak drama wel leuk vonden, maar niet bewust bezig waren met het leren van vaardigheden zoals samenspel of expressie. De lesinhoud zakte te snel weer weg. Ik wilde dat ze het leren meer zelf zouden sturen.

Mijn onderzoek ging over hoe je reflectie daarbij inzet. Reflectie is nodig om inzicht te krijgen in je ontwikkeling en nieuwe stappen te kunnen maken. Tijdens de lessen moesten de leerlingen al wel reflecteren. Maar naar mijn idee werkten de reflectievragen niet heel motiverend. Ze schreven de antwoorden vooral op voor de docent. Daarnaast zijn vmbo-ers vaak niet zo talig ingesteld.

Tijdens mijn praktijkonderzoek heb ik veel gebruik gemaakt van *peer feedback*, feedback tussen de leerlingen onderling. Ik gebruikte hiervoor feedbacktheorieën van John Hattie, Helen Jossberger en Donald Schön. Om de leerlingen te motiveren om te reflecteren heb ik hun eigen middelen ingezet. Zo konden ze bijvoorbeeld reflecteren via het maken van een vlog of door iets in te spreken op hun telefoon. Als docent moet je voorkomen dat reflecteren saai en langdradig wordt en je moet er vooral niet té veel nadruk op leggen.'

Zoektocht

'Het vak Geschiedenis en theorie van de kunsten en media van de master Kunsteducatie vond ik erg leuk. Tijdens de lessen leerde ik mijn mening verwoorden en onderbouwen door het analyseren van artikelen. In het vak Kunstpedagogiek en -didactiek' lag voor mij de verdieping. Voor dat onderwerp was tijdens mijn hbo-opleiding niet genoeg ruimte.

Tijdens Kunstpedagogiek en -didactiek heb ik samen met mijn collega Engels van het Ubbo Emmius het kunsteducatieve project 'Take 2!' ontwikkeld. In dit project leggen leerlingen hun mondelinge examen Engels af door het maken van een soap. Met 'Take 2!' hebben we het Europees Talenlabel 2013 gewonnen, een Europese prijs ter aanmoediging van innovatieve taalprojecten.

Het is een project voor alle derde klassen van het Ubbo Emmius en vindt twee dagen per jaar plaats. Tijdens deze dagen krijgen de leerlingen onder andere les in cameratechniek, speltechniek en Engelse schrijf- en spreekvaardigheid. Voorheen vonden veel leerlingen het mondelinge examen Engels eng, maar na dit project lopen ze Engels pratend door de school! 'Take 2!' eindigt met een Oscar-avond, waar de Ubbo Awards worden uitgereikt.'

Vertrouwen winnen

'In 2014 ben ik op het Ubbo Emmius gevraagd om cultuurcoördinator te worden. Dat houdt in dat ik het cultuurbeleid voor de school uitzet en samen met de kunstdocenten zorg dat dit beleid wordt uitgevoerd. Om me hierin te verdiepen ben ik op bezoek geweest bij andere cultuurcoördinatoren en interview ik de kunstdocenten op mijn school om vanuit daar tot een gezamenlijke visie en missie te kunnen komen.

Ik heb – als een van de jongste kunstdocenten – wel het gevoel dat ik het vertrouwen van mijn collega's als cultuurcoördinator moet winnen. Ik probeer daarom heel open en eerlijk naar iedereen toe te zijn. Ik wil mensen niet zeggen wat ze moeten doen, maar juist samenwerken.'

'Op dit moment ben ik heel blij met mijn werk, maar in de toekomst zou ik graag op een hbo-opleiding willen lesgeven. Ook zie ik mezelf nog wel eens een eigen school oprichten; een school met veel aandacht voor kunst, cultuur en sport waar leerlingen op nieuwe manieren leren. Op dit moment hebben de kunstvakken het zwaar te verduren in het onderwijs. Terwijl leerlingen juist tijdens deze vakken zelfvertrouwen opbouwen en hun talenten ontdekken, op welk vlak dan ook.'

STUDENTEN MOETEN ROMMELEN,
KLOOIEN EN EXPERIMENTEREN

Robert Stieltjes

‘Ik kan niet meer zonder’, grinnikt Robert Stieltjes. ‘Sinds ik in 2015 mijn master diploma heb gehaald krijg ik mijn hoofd niet meer stil.’ Stieltjes is docent beeldend onderwijs aan de iPabo te Amsterdam. Voortdurend sleutelt hij aan zijn eigen onderwijspraktijk, want twee keer hetzelfde lesje draaien is niets voor hem. ‘Ik denk heel veel na hoe onderwijs anders kan, die ideeën waren er ook voor de master maar sinds de studie heb ik echt iets in handen om mijn visie vorm te geven.’ Zijn Pabo studenten varen er wel bij want in Stieltjes beeldende lessen is er ruimte om te ontdekken, en dat levert verrassende resultaten op.

Spelen is leren

'Ik ben eigenlijk een tikje sceptisch van start gegaan bij de HKU. Er lag een verplichting vanuit de overheid, iedere HBO docent moet immers een master hebben, dus ik ook. Ik wilde wel graag door studeren, maar ik zag niet waar ik de tijd vandaan moest halen. Na een paar weken studie was ik volledig om. Ik dacht, nu ik hier toch zit, laat ik dan ook echt nieuwe wegen verkennen.'

Een echte klik kwam tijdens de colleges ludodidactiek van Evert Hoogendoorn. Dat spelen en leren alles met elkaar te maken hebben was niet nieuw voor Stieltjes. Maar dat je gameprincipes ook kunt gebruiken om onderwijs te ontwerpen was een openbaring.

Stieltjes vertelt dat beeldende vorming slechts een van de dertien schoolvakken is die zijn Pabo studenten volgen. 'Ik werk niet op een kunstacademie waar iedereen artistiek begaafd is. Sterker nog, veel studenten geven aan dat ze zichzelf helemaal niet creatief vinden en dat ze niet zoveel kunnen met beeldende processen. Ze zijn niet gewend om te klooiën en te rommelen met materialen en willen het liefst een gelikt eindproduct maken. Maar daar gaan beeldende processen niet over.'

Materiaalexperimenten

Stieltjes zocht naar manieren om zijn pabo studenten beeldend te motiveren en ontwikkelde een serious game die gericht was op experimenten met allerlei tekenmaterialen. 'Het was heel spannend om dit uit te testen in mijn eigen colleges want je weet van te voren niet hoe het gaat lopen. Alleen al het idee dat een spel spelen ook goed onderwijs kon zijn, was voor sommige studenten een brug te ver.'

Maar de uitkomsten van zijn onderzoek waren bemoedigend. Door coöperatieve en competitieve elementen in het spel te verwerken zag Stieltjes de motivatie bij zijn studenten significant stijgen.

Een ander effect was een grotere variëteit in materiaaltoepassingen, en als laatste kregen de studenten door het spelen van de game meer inzicht in hun creatieve proces. Voor Stieltjes is het dan ook zo klaar als een klontje dat ludodidactiek fantastische onderwijsontwerpen en educatieve tools kan opleveren.

Docent wordt student

Stieltjes benadrukt het belang van educatie in de master. 'Ik vind het belangrijk dat je de ideeën die je ontwikkelt tijdens de studie ook goed kunt overdragen. Daar moet veel aandacht naartoe blijven gaan, want uiteindelijk is dat het doel: kunstonderwijs beter en innovatiever maken.'

Om weer opnieuw student te zijn is volgens Stieltjes een waardevolle ervaring. 'Als docent beseft je niet altijd hoe kwetsbaar dat kan zijn. Je wordt toch beoordeeld, en dat blijft spannend. Maar het is ook een ongelofelijke luxe dat je jouw eigen leervragen centraal kunt stellen, want als docent ben je voornamelijk gericht op de behoeften van studenten. Uiteindelijk gaat het niet zozeer om het oordeel van anderen maar of je daadwerkelijk iets nieuws hebt weten te ontwikkelen. Niets is zo saai om datgene te herhalen wat je al weet en kan.'

PIET ZWART INSTITUTE, WILLEM DE KOONING ACADEMIE

ALS WE DESIGNERS BETER OPLEIDEN
WORDT ONZE TOEKOMST MOOIER

Jan Melis

‘Individualisme is passé’, zegt Jan Melis. Designonderwijs dat drijft op de stokpaardjes van docenten is niet meer van deze tijd. Deze wijze van lesgeven sloot ooit prima aan bij het post-moderne gedachtegoed, autonomie en authenticiteit van de makers waren immers sacrosanctum. Maar de huidige generatie designstudenten heeft er volgens Melis niet veel mee op. ‘Je ontwerpt in de eerste plaats voor mensen, niet voor jezelf. Dat hebben jonge designers veel beter in de gaten dan de oudere generatie ontwerpers.’

Design academy

Melis is betrokken bij de curriculumvernieuwingen van de Design Academy Eindhoven (DAE). In de late jaren tachtig was hij er zelf student toen onder leiding van Jan Lucassen het hele onderwijsprogramma op de schop ging. Hij maakte aan den lijve mee hoe sturend onderwijsconcepten kunnen zijn voor de beeldende ontwikkeling van aspirant designers. De strikte scheiding tussen vakken en disciplines werd los gelaten en de maatschappelijke context werd het startpunt. Het ging opeens niet meer alleen over mooie dingen maken, maar over de relevantie van design. Een verademing voor veel studenten, en het markeerde de opgang van de school als broedplaats voor Dutch Design.

Twintig jaar later, Melis is ondertussen docent geworden aan DAE, voelt hij diezelfde drang naar onderwijskundige vernieuwing. Om hierin niet alleen te kunnen volgen, maar ook te sturen, schrijft hij zich in aan de Master Kunsteducatie aan het Piet Zwart Institute.

Don't believe the hype

Zowel op de kunstopleidingen als in het werkveld verschuiven aandachtspunten, mentaliteiten, structuren en principes. 'Verandering is natuurlijk van alle tijden', stelt Melis, 'maar de vaart waarmee ze nu plaats vinden is fenomenaal.' Melis vindt het belangrijk dat onderwijsvernieuwingen niet zomaar uit de lucht komen vallen. De meeste vernieuwingen binnen de sector zijn gestoeld op neo-liberale uitgangspunten, het rendementsdenken doet volgens Melis niet veel goeds voor designonderwijs. 'We zoeken allemaal naar manieren waarmee we de dagelijkse hectiek van het lesgeven kunnen temmen. Maar met deze snelheid lopen we het risico dat we als een kip zonder kop achter iedere hype aanrennen. De rekening is voor de student, want aandacht en tijd om je als designer te verbreden, te ontwikkelen en tot de essentie en kracht van je kunnen te komen is er niet meer. Terwijl juist het bewust worden van jezelf, de ander en de wereld zo belangrijk is om je te kunnen verhouden tot de diverse vraagstukken die na de studie op je af komen.'

Door de colleges van Mirjam van Tilburg aan het Piet Zwart Institute maakt Melis kennis met historische onderwijsconcepten zoals het Bauhaus en Black Mountain College en ging er een wereld voor hem open.

Bildung in het hedendaagse design onderwijs

Juist die historische benadering was voor Melis een prima voedingsbodem voor zijn masteronderzoek. Hij kwam uit bij de grote denkers van de Pruisische Verlichting: Schiller, Fichte en bovenal Wilhelm von Humboldt, de grondlegger van het Bildungsideaal.

Voor het woord bestaat tot op heden geen goede Nederlandse vertaling maar het wil zoveel zeggen als het streven naar een optimale ontplooiing van alle menselijke kwaliteiten. Volgens Melis is dit humanistisch ideaal relevanter dan ooit want de dominantie van het rendementsdenken is zo groot, ook in het onderwijs, dat het van belang is daar iets tegenover te stellen.

De ideeën van von Humboldt waren het startpunt voor zijn masteronderzoek waarin hij Bildung plaatst tegenover het hedendaagse competentieonderwijs van de DAE. Melis vindt het essentieel dat zijn designstudenten geen vakidioten worden, 'Vakkennis is belangrijk, maar het ontwikkelen van *versatility*, het vermogen om als vormgever mee te bewegen in complexe en hybride werelden, is waar het echt over gaat. Want let wel, de maatschappij verandert zo snel dat we simpelweg niet weten welke *knowhow* er over twintig jaar nodig is. Volgens Melis is er geen standaard recept meer voor een carrière als designer. Het ontwikkelen van die versatiele attitude is daarmee cruciaal voor studenten.'

Een goede docent is een poort naar de wereld

Dus het bestuderen van het heden en verleden, het onderzoeken van de context waarin vormgeving tot stand komt is onmisbaar. 'Zowel voor studenten als docenten is het wezenlijk om te weten uit welke traditie we komen. Pas als je dit scherp hebt kun je koers bepalen.' Dat doe je als docent niet alleen door te coachen, aan dat woord heeft Melis een broertje dood. 'Onderschat de kracht niet van het klassieke onderwijzen', zegt Melis.

'Een docent wordt geacht om zijn kennis en ervaring door te sluisen naar studenten, het is wel de bedoeling dat je jouw meesterschap overdraagt aan een nieuwe generatie vormgevers. Dat wordt weleens vergeten in het discours en onderwijzen lijkt bijna een vies woord.'

Ook in zijn onderzoek kwam Melis erachter dat de menselijke interactie tussen docent en student fundamenteel is. 'Want wil je je binnen het designonderwijs een verbinding tot de wereld formeren, dan is deze relatie de sleutel.' Bildung in het hedendaagse designonderwijs gaat zeker niet over instrueren en coachen. 'Je moet de student inspireren, bevragen en andere perspectieven laten zien. Een goede docent is vooral een poort naar de wereld.'

**THE ARTS,
IT HAS BEEN SAID,**

**CANNOT CHANGE
THE WORLD, BUT THEY MAY
CHANGE HUMAN BEINGS**

**WHO MIGHT CHANGE
THE WORLD**

HET VERBINDENDE VAN KUNSTEDUCATIE

Kunsteducatie verbindt op een unieke wijze verleden, heden en toekomst. Het maakt zichtbaar hoe in het verleden op artistieke wijze uiting werd gegeven aan gedachten en gevoelens: aan het cognitieve en het affectieve. De toekomst kan worden verbeeld in fantasieën, verwachtingen en daarbij behorende emoties zoals verlangen en onzekerheid. In het heden wordt duiding gegeven aan de wereld en de eigen plaats daarin. Het is een actief zoekproces van op artistieke wijze uiting geven aan gedachten en gevoelens middels een transformatie van het materiële. Kunsteducatie ondersteunt mensen bij de vormgeving van hun gedachten, gevoelens, technieken en materialen.

Kunsteducatie is op de allereerste plaats zinvol voor de persoon zelf. Het geeft een individu de mogelijkheden om zich uit te drukken en betekenis te geven aan de wereld en aan het eigen leven: aan het eigen welbevinden en aan de vorming van zijn persoonlijkheid. Ook wordt vaak gewezen op de betekenis van kunsteducatie voor de wereld van arbeid en techniek, voor de innovatie en design van producten en de arbeidswereld: mensen leren zich uit te drukken en te experimenteren met vormen. Deze creatieve en artistieke expressie draagt bij aan onderwijs en educatie als economisch goed en als motor van technologische vernieuwing.

Kunsteducatie heeft ook een maatschappelijke functie in het doorgeven van culturen uit het verleden, aan het in de samenleving staan in het heden, en in het aangeven van toekomstige oriëntaties. Kunsteducatie kan verschillen en overeenkomsten zichtbaar maken en uitdagen tot dialoog en bijdragen aan nieuwe vormen van artistieke uitingen en samenleven.

Kunsteducatie is interdisciplinair in al zijn vezels. Het draagt kennis over van onze geschiedenis; het heeft aandacht voor psychologische processen van betekenisgeving; voor sociologische kennis van in cultuur verweven invloeden van sociale klasse, etniciteit en geslacht; van technische materiaalkennis variërend van taal, muziekinstrumenten, tot natuurproducten en industriële processen.

Kunstbeleving en kunstschepping zijn allebei expressieve processen van duiding geven aan je eigen leven, je verhouding tot anderen, en aan de wereld. Het zijn persoonlijke zingevingsprocessen in dialoog met het verleden, en de uitdagingen die de toekomst biedt, en dit alles uitgedrukt in woord, gebaar, beweging, toon en beeld. Het materiaal krijgt daarmee een diepere betekenis. Hierdoor wordt immers het materiële beziel.

Kunsteducatie lijkt op deze wijze de ideale verbinding van geesteswetenschappen, gedrags- en maatschappijwetenschappen, en technische wetenschappen. Er is wellicht geen andere vorm van educatie aan te wijzen die zo sterk verankerd kan zijn in de diverse wetenschapsgebieden dan kunsteducatie. Ik schrijf hier 'kan', want ik ben mij ervan bewust dat niet iedere docent kunsteducatie en niet iedere activiteit al deze elementen steeds kan verbinden. Maar ik wil wel pleiten voor een sterke verbinding van verleden, heden en toekomst; van techniek, persoonlijke betekenisgeving en maatschappelijke en culturele analyse; van expressie; studie en onderzoek; van cognitie en affectie.

Momenteel wordt veel gesproken over Bildung. De betekenis van dit begrip is onduidelijk. Veelal wordt daaronder verstaan het kennis nemen van culturele tradities. Het is dan vooral op het verleden gericht. Een andere betekenis legt het accent op persoonsvorming, op het individuele. Ik zou maatschappelijke vorming en een gerichtheid op de toekomst daaraan toe willen voegen. Een brede vorming van mensen verbindt het persoonlijke en het maatschappelijke en daagt individuen uit om een bijdrage te leveren aan de huidige en toekomstige samenleving. Kunsteducatie kan daarin een cruciale rol spelen. Persoonsvorming, maatschappelijke vorming en technologische vernieuwing zijn met elkaar verweven in kunsteducatie.

In onderwijs en in levenslang leren, in formele en in meer informele settingen, kan kunsteducatie een plaats krijgen. Soms zal het accent liggen op techniek, of op overdracht van tradities, of op pure expressie. Maar steeds vanuit het bredere perspectief van de verbindende kwaliteiten van kunsteducatie. In het funde- rend onderwijs zal deze samenhang juist veel aandacht moeten krijgen. Dit vraagt van docenten kunstedu- catie dat ze kennis en vaardigheden moeten bezitten op het gebied van techniek, cultuur- en maatschappij- geschiedenis en processen van betekenisverlening. Dat ze leerlingen, maar ook jongvolwassenen en oude- ren, op een veelzijdige manier kunnen ondersteunen in hun artistieke identiteitsontwikkeling. Of in de woor- den van een van de geïnterviewden Jan Melis: ‘Een goe- de docent is vooral een poort naar de wereld’.

Wiel Veugelers

Wiel Veugelers is als hoogleraar Educatie verbonden aan de Universiteit voor Humanistiek

Alumni 2006 – 2016

Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten

Rose Akras
Annet Appelman
Anahi Ayala Cevat
Petra Beers
Lisa van Bennekom
Lucia Bezegová
Jens Bohnsack
Jens Bommezij
Karin Borgman
Sjaak Bos
Grady van den Bosch
Ank Bredewold
Christine Breeveld
Tina Buis
Diane Carp
Desiree Ceulemans
Carolien Dekker
Lars Deltrap
Wendy van Delzen
Jet Dijkstra
Marga Douma-Alta
Daisy Duivenvoorden
Rik Eckhardt
Hans van Eerden
Dominique van Egeraat
Sylvia Eusébio
Steven Faber
Anne van de Geer
Ludie Gootjes-Klamer
Anne van de Groenekan
Annemieke Goudriaan
Sarah van Halderen
Joost Heeren
Saskia van Heugten
Peter van den Heuvel
Ellen van Hoek
Marika Hoekstra
Joop Hoekstra
Christine van Hoorn
Hans Horstink
Jurgen Houwers
Vanessa Hudig
Leah Jacob
Regina Jacometti
Dirk Jan Jager
Carolina Janssen
Anna Jordans
Marlies Juffermans
Suzan Kalle
Melanie Kandelaars
Tanja Kerkvliet

Dorothee Keverkamp
Debbie Klarenbeek
Rosemarie Kock
Maarten Konijn
Laura Kool
Ans Koopman
Ad Kuijper
Vincent Lamers
Jan Langedijk
Lies Lantinga
Angela Linssen
Marjon Lusseveld
Ellen Makkellie
Ann Meijer
Borius van der Meulen
Helene Meyer
Pauline Min
Jo-Anneke van der Molen
Myrthe Niens
Tilly Nijhof
Willemiek van den Oever
Liesbeth Osse
Guido Paap
Jasper van Pelt
Annalies Pool
Ingrid van de Putte
Carlijn Renders
Eva Rijs
Nathalie Roos-Pannekoek
Monique Rutgers
Hanneke Saaltink
Neli van der Sar
Renée van Schijndel
Joke Scholten-Koopmans
Ineke Siersema
Annemie Sijstermans
Marijke Smedema
Gieneke Spoelstra
Hanneke Stark
Mari Stikvoort
Lorentine van Tijn
Claartje van Tongeren
Floor den Uijl
Petra van de Veer-Borneman
Hannie van Veldhoven
Sara Lisa Verbrugge
Flora Verbrugge
Roosien Verlaan
Jeanine Visser
Terry de Visser-van den Akker
Marije de Vries
Arinda Vrolings
Jane Waltman
Wil Walvis
Paula Wessels
Sanne Wichman
Monique Wijker

Klaar Wolff
Emmy Wouters
Nico van Zadel
Marcella van Zanten
Judith Zwaan
Noek Zwaan
Aaltje van Zweden-van Buuren

HKU

Helga Boekestijn
Anne Boer
Luit de Bokx
Maurice Brandts
Hester Bruinsma
Arno ter Burg
Noortje Dik
Ankie Dikker
Antoinette van Eerden
Carolien van Eijken
Sjanne Emans
Annemarie Geerling
Paul van Ginneken
Ramon Goedvree
Caroline Grasmeijer
Martijn de Groot
Anne de Groot
Kenrick Gunther
Sarah Gunti
Melissa van der Heijden
Eva den Heijer
John Hennequin
Charlotte Henning
Martijn Hermsen
Moos d'Herripon
Miek Hodes
Katja Hofman
Ango Hofmans
Jolanda Hugens
Chatal Huter
Athalie de Koning
Michiel de Kort
Erzsi Ladage
Leonie Langenhuijsen
Hildegard Leliveld
Laura Lobert
Annemarie Maas
Thea van Malsen
Amber Monninkhof
Silke Nijkraake
Cor Noltee
Margit Odems
Jonna Ollikainen
Jan Pankow
Jordi Pas
Oscar Pauw

Blanka Pesja
Evita de Roode
Martine van Santen
Han Savelkoel
Emiel Sikkema
Anniek Slingerland
Ruth Slob
Lilian Smith
Hendrikje Soethout-
van der Linde
Dana Spataru
Robert Stieltjes
Marjolein van der Stoep
Susanne Thissen
Anne de Veij
Lenno Verhoog
Floor Vlasblom
Eva Visch
Truus Weesjes
Judith Wijbenga
Marijke Wildeboer
Monique Wilke
Joost Willems
Malou de Wit

**ArtEZ
Hogeschool
voor de Kunsten**

Sandra Balvanovic
Marjolein van den Beld
Henk van den Berg
Femke Beuting
Barbara Boomkamp
Krista Bosch
Emma Bouman
Erwin Bous
Margriet Broekroelofs
Marjon Brouwer
Paola de Bruijn
Inge de Bruine
Lonneke Burgers
Marlon van Casteren
Joos Damen
Julia Dieckmann
Marion van Dijk
Harm Jan van Dijk
Josine van der Drift
Luite Duursma
Yvonne Eikenaar
Sannah den Engelsens
Dieneke van Es
Margriet Evers
Ilka Mareike Falke
Gert Fris
Wim Gertsens

Simone Gijben
Melissa Glasbergen
Marieke Hagemans
Babette van Harsselaar
Frans Haverkort
Julia Heider
Rianne Heimgartner
Wilma Hekkert
Erik Jan van der Hel
Judit Hódos
Liesbeth Hoffer
Joan Hooplot
José Huibers
Fransje Immink
Majken Jurna
Ben Kamphuis
Marieke Klein Gunnewiek
René Kleinleugenmors
Liesbeth Kleuver
Maartje Kniest
Tineke Koeman
Roos Koenders
Elles Kolle
Grietje Koops
Thomas Koot
Marieke Kroeskop
Anne Marie Leijser
Herma Liethof
Margreet Luitwieler
Petra Luteijn
Henk Maas
Lisette Mallée
Angela Manders
Nicole Martinot
Wolbert Meijer
Aino Merits
Janneke Molenhuis
Eduard Molhoek
Saartje Oldenburg
Marieke Oorthuys
Anki Peters
Carmen Petter
Ingrid van de Poll
Anja Reimers
Lize Reitsma
Frederique van Rennes
Jolan Roebbers
Carole van Ruitenbeek
Boris Saran
Zwaantje Schaap
Laurens Schneider
Mirjam Schottert
Rylana Seelen
Laura Slakhorst
Willem Smit
Josephine van Suchtelen
van de Haare

Monique Tadema
Davitha Terlouw
Lobke Theelen
Joost Theloosen
Fenneke ten Thij
Michel Tjhie
Ingrid Tomesen
Wilma van den Top
Michaela Tränkle
Mariska van der Vaart
Elise Velthuis
Daisy Vergeer
Karin Visscher
Miriam Vissers
Hilje van der Vliet
Conny de Vor
Stéfanie Weghorst
Lonneke Weijers
Amanda Wilms
Tinekete Winkel
Julia Woike
Margriet Wubs
Alie van Zalk
Annekede Zeeuw
Ypy Zijsling
Joske van Zomeren

**Codarts
Hogeschool
voor de kunsten
Rotterdam**

Sylvia Bennema
Debbi Bos-Merien
Marjolijn Breuring
Sanne Clifford
Deborah Donker
Ine Dubois
Charlotte Dupuis
Dobrowolski Florianne
Sophie van Heesewijk
Neander Houben
Deursen van Jessica
Monica Janssen
Christina Kruit
Wytske Lankester
Cathelijne Martijn
Emmeline Mooij
Magreet Peetstok
Soesja Pijlman
Guido Severien
Tal Sofer
Juri Teijgeler
Bert van Uffelen
Daira Visch

**Piet Zwart Institute,
Willem de Kooning
Academie Hogeschool
Rotterdam**

Mariana Aboim Inglez
Amaral Fernandes
Marleen van Arendonk
Karin Arink
Dirk Bekker
Juan Beladrich
Dick Berckenkamp
Clare Breen
Margriet Brouwer
Marleen Brugman
Jens Domela Nieuwenhuis
Nijegaard
Annemarie Donia Nota
Maud Donkersgoed
Victor Elberse
Rick Fingal
Fleur Flohil
Aafje Gerritse
Johan Gielen
Femke Goedhart
Jolien van Gorkum
Simone van Groenestijn
Mariska Hamelink
Daniella Hefter
Marion Heinen
Adriana Hendriks
Marjo Hofmann
Margot Hoogewey
Allan Hudson
René Huitema
Marco de Jonge
Sita de Kam
Catherine Kuil
Katinka van der Laan
Annelies de Leede
Louise Leenders
Christiaan Lefevre
Toula Liasi
Jan Melis
Elsje Miedema
Frank van der Pluim
Joan Poortman
Clarissa Postma
Lara van Rijsbergen
Elianne Rook
Dominique Rosdorff
Paulien van der Schoor
Doran Schmaal
Liesbeth Sebes
Djon Seedorf
Larisa Sjoerds
Marije Smits

Jeroen Snellens
Simone Szymanski
Erne Thuijs
Saskia Verleg
Marieke Vijfvinkel
Philippine Visser
Hermen van de Vlist
Erica Volpini
Bien van der Voorden
Mascha van Zijverden
Stella Vroon

**Fontys Hogeschool
voor de Kunsten,
Zuyd Hogeschool**

Henk van Alphen
Mieke Baeken
Stéphanie Beckers
Lieselotte de Beer
Patrick van Berkel
Judith van den Beuken
Elsa van der Bijl
Marijana Bockovac
Judith Boessen
Michèle ten Bokkel
Bjorn Bongaards
Emilie Borking
Margreet Bouwman
Bart Brekelmans
Bregje Broere
Masha de Brouwer
Yindee Brugmans
Lisette Colijn
Joep Coolen
Jaap Coppoolse
Marloes Coppes
Suzanne Debbink
Daniëlle Deleij
marieke Dobbelaer
Yke van Dok
Stefanie van Dooren
Sabina Drenth
Lindy van Dun
Maikel Esajas
Anneloes Filippo
Tobias Frenssen
Sonja Gedig
Esther Geelen
Roger Geraedts
Brecht Gerritse
Petra van Gerwen
Evelien Geukes
Anke Gielen
Fleur de Graaf
Chris Gribling

Mira van de Griendt
Annemie Gybels
Jasmijn van der Hamsvoord
Jan 't Hart
Lena van Heek
Marjory Helstone
Ine van Hemert-Blankers
Albien Hendriks
Silvia Hendriks
Jennifer Henkel
Lizette Hilkens
Imke Hoevenaars
Suzan Hogenbirk
Hilde van Hoogstraten
Marieke van der Horst
Lisanne Houtvast
Ed Hul
Anneleen de Jong
Renée van de Kerkhof
Anne Kerstens
Suzanne Keurntjes
Gwendolynn Knobens
Vivian Knols
Ilona van den Koedijk
Gerald van Koert
Lindy Kogel
Kim Kokkelink
Mieke Kooloos
Marijke Kools
Inge-Britt Koren
Sandra Kornips
Marjolein Kraayvanger
Nadine Krocké
Floor Kruseman Aretz
Danny van der Laan
Elise Lamp
Josje Leen
Marjolein Lemeer
Merel Levink
Sara van de Loo
Dyantha Maduro
Mette Maessen
Theodorus Meereboer
Sonja Menting
Dieuwertje Mertens
Karlijn Muller
Annelies Neels
Rose Noël
Astrid Nooij
Jolanda Nuyts
Hazel Öfner
Iris Oltheten
Anneke op 't Hoog
Giordana Pangrazzi
Mariska Peeters
Simone Penners
Patricia Pisters

Roger van de Poel
 Manske Poelmann
 Tine Potters
 Anke Purmer
 Emmy Rabelink
 Antoinette Rath
 Jonneke Reeser
 Mariet Roodink
 Maarten de Rooij
 Lonneke de Roos
 Frouke Russchen
 Joke Rutjes
 Laur Rutten
 Ingemarie Sam
 Albert Sanders
 Marcel Savelkouls
 Annemarie Schamp
 Karima Si-Ali
 Tessa Smal
 Mieke van Soest
 Mia Spil
 Shirley van Sprew
 Rebekka Straetmans
 Mieke Syryn
 Fien Tans
 Laura Tavormina
 Marlou Tegelaers
 Lianne Thielen
 Loes Tielen
 Johannie van Tuel
 Margot Ufkes
 Robert de Vaan
 Tine Vandewege
 Jeroen Vanesser
 Daan Vellinga
 Rob Verhagen
 Bernadette Vermeulen
 Nicolien Vermeulen
 Ilse Verrijth
 Hilde Verstegen
 Leanne Vroomen
 Biena van de Weerd
 Noor van de Wetering
 Anne Wiersma
 Sarina Wijnen
 Grace Wilson
 Minne Wouters

**Hanzehogeschool
 Groningen / NHL
 Hogeschool**

Paul Achterbosch
 Jasper Allema
 Daimis Alvarez Garrido
 Nathalie Beekman

Trudi van den Berg
 Liesbeth de Boer
 Janet Boersma-Stouwdam
 Barthold Boksem
 Elly van den Brand
 Janpier Brands
 Tessie van den Brink
 Loes de Bruin
 Anneke Buikema
 Lenny Bulthuis
 Nanette Camies-Salomons
 Berni Dijkerman
 Joselien Eijkelenboom
 José van den Ende-Klerk
 Hugo Engwerda
 Conja Gerritzen
 Manon de Haas
 Geert Hoetink
 Janneke Hoogeveen
 Jan Huitema
 Anne-Wil IJedema
 Michiel Johannes Jansen
 Anneke Janssen
 Lidwine Janssens
 Gerrie Jonker
 Henk Kamsma
 Robert Keun
 Tineke Kok
 Harold Koopmans
 Anja Kühn
 Yvonne Kuperus
 Colien Langerwerf
 Anja Lofvers
 Harriet Luttje
 Lieuwe Noordam
 Simon Olbertijn
 Sanne Oorebeek
 Titia Oosterloo
 Saskia Papousek
 Monica Peters
 Floor Pots
 Marjan Poutsma
 Taapke Ronner
 Marieke Satter
 Hanny van Schijndel
 Theo Schlepers
 Wigbert Schulte
 Marieke van Stempvoort
 Johan Sterken
 Hanneke Sulman
 Pol Taverne
 Janne Tjalsma
 Dolinda Toepoel
 Rozemarijn Tromp
 Marjolein Uitham
 Janita ter Veen-Brouwer
 Marinus Verkuil

Wendy Viel
 Jannie Vinke
 Lizette Vogel-Mijnheer
 Renée Vos
 Richard Weel

Hoofdredactie
Studieleiders
masteropleidingen
Kunsteducatie

Interviews
Judith Boessen
Lisa van Bennekom

Inleidend artikel
Ingrid Commandeur
Master Education in Arts,
Piet Zwart Institute

Slotwoord
Wiel Veugelers
Universiteit voor Humanistiek

Eindredactie
Judith Boessen
Lisa van Bennekom

Coördinatie
Maeve O'Brien Braun
Master Kunsteducatie,
ArtEZ

Fotografie
Els Dekker
Lisa van Bennekom

Ontwerp
Daphne Heemskerck

Oplage
2100

Deze publicatie is mogelijk gemaakt door
masteropleidingen Kunsteducatie van de hogescholen

Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten
ArtEZ hogeschool voor de kunsten
Codarts Hogeschool voor de kunsten Rotterdam
Fontys Hogeschool voor de Kunsten, Zuyd Hogeschool
Hanzehogeschool Groningen / NHL Hogeschool
HKU
Piet Zwart Institute, Willem de Kooning Academie,
Hogeschool Rotterdam

November, 2016

de kunst van **HKU**

Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten

ArtEZ hogeschool
voor de kunsten

Zuyd
Hogeschool

ZU
YD

NHL
HOGESCHOOL

codarts

rotterdam

 Hanzehogeschool
Groningen
University of Applied Sciences

**Amsterdamse Hogeschool
voor de Kunsten ArtEZ**

hogeschool voor de kunsten

**Codarts Hogeschool voor
de kunsten Rotterdam**

**Fontys Hogeschool voor de
Kunsten, Zuyd Hogeschool**

Hanzehogeschool Groningen

/ NHL Hogeschool HKU

**Piet Zwart Institute, Willem
de Kooning Academie**

Hogeschool Rotterdam